

ISSN: 1814 - 6961
E-ISSN: 2788-9718

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2022, № 1 (97)

1 /2022

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Абдырахманов Т.А. (Бішкек, Қырғызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Ресей), Аяған Б.Г. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әбусейітова М.Х. (Алматы, Қазақстан), Әбіл Е.А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Әжіғали С. (Алматы, Қазақстан), Әлімбаев Н. (Алматы, Қазақстан), Жұмағұлов Қ.Т. (Алматы, Қазақстан), Көмеков Б.Е. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Орынбор, Ресей), Мұқтар Ә. (Атырау, Қазақстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смағұлов О.С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Сыдықов Е.Б. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Уяма Томохико (Саппоро, Жапония)

Жауапты редактор:

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Жауапты хатшы

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Техникалық хатшылар:

Зікірбаева В.С., Бауыржан С.

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель:
Министерство Образования и науки Республики казахстан
Комитет Науки
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:
Абдырахманов Т.А. (Бишкек, Кыргызстан), Аблажей Н.Н. (Новосибирск, Россия), Аяган Б.Г. (Нур-Султан, Казахстан), Абусейтова М.Х. (Алматы, Казахстан), Абил Е.А. (Нур-Султан, Казахстан), Ажигали С. (Алматы, Казахстан), Алимбай Н. (Алматы, Казахстан), Жумагулов К.Т. (Алматы, Казахстан), Кумеков Б.Е. (Нур-Султан, Казахстан), Кудряченко А.И. (Киев, Украина), Любичанковский С.В. (Оренбург, Россия), Мухтар А. (Атырау, Казахстан), Петер Финке (Цюрих, Швейцария), Смагулов О.С. (Нур-Султан, Казахстан), Сыдыков Е.Б. (Нур-Султан, Казахстан), Уяма Томохико (Саппоро, Япония)

Ответственный редактор
Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Научный редактор
Козыбаева Махаббат Маликовна

Ответственный секретарь
Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Технический секретарь
Зикирбаева В.С., Бауыржан С.

Адрес редакции:
050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакция журнала «Отечественная история»

Ссылка на сайт: <https://otan.history.iie.kz>
Тел.: +7 (727) 272-46-54.
E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал в Министерстве информации и общественного согласия Республики Казахстан
Зарегистрирована 9 марта 1998 г., имеет свидетельство N 158-Ж.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно
делается ссылка на журнал.

Founder:

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Committee of Science
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov

Chief editor

Kabuldinov Ziyabek Yermukhanovich

Members of editorial board:

Abdyrakhmanov T.A. (Bishkek, Kyrgyzstan), Ablazhey N.N. (Novosibirsk, Russia), Ayagan B.G. (Nursultan, Kazakhstan), Abuseitova M.H. (Almaty, Kazakhstan), Abil E.A. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Azhigali S. (Almaty, Kazakhstan), Alimbay N. (Almaty, Kazakhstan), Zhumagulov K.T. (Almaty, Kazakhstan), Kumekov B.E. (Nur-Sultan, Kazakhstan), Kudryachenko A.I. (Kiev, Ukraine), Lyubichankovsky S.V. (Orenburg, Russia), Mukhtar A. (Atyrau, Kazakhstan), Peter Finke (Zurich, Switzerland), Smagulov O.S. (Nur-Sultan, Kazakhstan), E.B. Sydykov (Nur-Sultan, Kazakhstan), Uyama Tomohiko (Sapporo, Japan)

Executive Editor

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna

Scientific Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Executive Secretary

Murzakhodzhayev Kuanysh Madievich

Technical secretary

Zikirbayeva V.S., Bauyrzhan S.

Editorial office address:

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, Shevchenko str., 28
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
Editorial board of the magazine «History of the homeland»

Link to the website: <https://otan.history.iie.kz>

Tel.: +7 (727) 272-46-54.

Email address: otanhistory@gmail.com .

Journal in the Ministry of Information and public consent of the Republic of Kazakhstan
registered on March 9, 1998, has certificate No. 158-Zh.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies,
a link to the magazine is necessarily made.

Nurpeisov K. N (1985). Istoriia krestianstva Sovetskogo Kazahstana. [History of the peasantry of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata. 220 p.

Resei Federatsiiasynyn ekonomikalyq arhivi. KSRO VSHX bas tau otin zhane geologialik-geodezialyk baskarmasinin munai onerkasibi direktorinin maskeu baskarmasi. [Economic archive of the Russian Federation. Moscow Department of the Directorate-the oil industry's Main mining and fuel and geological-geophysical control of VSNKh of the USSR]. 1914 qor. 1 tizbe. 2 is.3 is.23 is.

Tabyldiev H.B. Istoriia sotsialisticheskogo Gyreva (1917-1937 gg.). [History of the socialist Guryev (1917-1937)]. Rukopis... kand. istorich. nauk. Alma-Ata. 1973. 214p.

Tolebaev T.A. XIX g. ekinshi jartysy men XX g. basynda Kazakstanga kapitalizm enyi tarihnamasy. t.g.d. avtoreferaty. [Historiography of the entry of capitalism into Kazakhstan in the second half of the XIX and early XX years.]. Avtoreferaty. Almaty. 2002. 48p.

FTAMP 03.20

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_149

СӘУЛЕТШІЛЕР МЕН СУРЕТШІЛЕР ОДАҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1946-1970 жж.)

Сәтбай Тастанбек Яхьяұлы^{1id}, Жолдасұлы Талғат^{1*id},
Ахметбек Бақытжан Мұқарамұлы^{1id}

¹Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті. Қазақстан, Қызылорда қ.

*Автор-корреспондент

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Түйіндеме. Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы Қазақстан Сәулетшілері мен Суретшілер Одағының отандық мәдениеттің дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Қазақстан сәулетшілері өздерінің жоспарларында үйлер мен ғимараттардың утилитарлық-функционарлық қызметін, көркемдік-эстетикалық міндеттерді шешумен ұштастыруға тырысты. Алайда 1950-ші жылдардың ортасынан бастап Сәулетшілер Одағының жұмысы әміршілдік-әкімшілдік жүйенің әлеуметтік-экономикалық саясатының күнделікті практикалық мұқтаждарына түгелдей бағындырылды. Сондай-ақ мақалада Қазақстан суретшілерінің 1946-1970 жылдардағы Кенестік тоталитарлық жүйеде жұмыс істегендігіне қарамастан жалпы отандық мәдениеттің, көркем өнердің дамуына қосқан үлесі аталып өтіледі. Алайда көркем сурет туындыларының эмоционалдық ықпалын төмендеткен бірінғайлығы, идеяларының ортақтығы және идеологиялық сарыны тағы басқалары баяндалады.

Кілт сөздер: Қазақстан Сәулетшілері, Суретшілер Одағы, утилитарлық-функционарлық қызметі, көркемдік-эстетикалық міндеті, көркем сурет, өнер туындылары.

МРНТИ 03.20

ВКЛАД ТВОРЧЕСКИХ СОЮЗОВ АРХИТЕКТОРОВ И ХУДОЖНИКОВ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА (1946-1970 гг.)

Сәтбай Тастанбек Яхьяұлы^{1id}, Жолдасұлы Талғат^{1*id},
Ахметбек Бақытжан Мұқарамұлы^{1id}

¹Кызылординский университет им. Коркыт Ата. Казахстан, г. Кызылорда

* Автор-корреспондент

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Аннотация. В статье дается анализ деятельности Союза архитекторов и художников Казахстана и его вклад в развитии отечественной культуры в послевоенный период. В своей практической деятельности архитекторы Казахстана стремились совместить функциональные и художественные требования при сооружении административных и жилых зданий и выполнению норм, которые способствовали бы решению профессиональных художественно-эстетических задач. Однако с середины 1950-х годов деятельность Союза архитекторов Казахстана была полностью подчинена

выполнению требованиям, практическим потребностям социально-экономической политики командно- административной системы. В статье освещается также вклад казахстанских художников в развитие национальной культуры и искусства в целом, несмотря на их творческую работу в условиях жесткого контроля в рамках советской тоталитарной системы 1946-1970 годов. Однако в виду указанных причин снижалось качество создаваемых произведений и их творческую оригинальность, что в свою очередь привело к снижению эмоционального эффекта картин.

Ключевые слова: архитекторы Казахстана, Союз художников, утилитарно-функциональная сторона, художественные и эстетические цели, живопись и произведения искусства.

IRSTI 03.20

CONTRIBUTION OF CREATIVE UNIONS OF ARCHITECTS AND ARTISTS TO CULTURE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN (1946-1970 y.)

Tastanbek Satbay^{1id}, Talgat Zholdassuly^{1*id}, Bakytzhan Akhmetbek^{1id}

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda

*Corresponding author

E-mail: dastan.satbai@mail.ru (Сәтбай), zholdassuly2018@gmail.com (Жолдасұлы), ahmetbek_74@mail.ru (Ахметбек)

Abstract. The article analyzes the activities of the Union of architects and artists of Kazakhstan and its contribution to the development of national culture in the post-war period. In their practical work, the architects of Kazakhstan tried to combine functional and artistic requirements for the construction of administrative and residential buildings and the implementation of standards that would contribute to the solution of professional artistic and aesthetic problems. However, since the mid-1950s, the activity of the Union of architects of Kazakhstan was completely subordinated to the requirements and practical needs of the socio-economic policy of the command and administrative system. The article also highlights the contribution of Kazakh artists to the development of national culture and art in General, despite their creative work under strict control within the Soviet totalitarian system of 1946-1970 so the quality of works decreased.

Key words: architects of Kazakhstan, Union of artists, utilitarian and functional side, artistic and aesthetic goals, painting and works of art.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 1940 жылдарының аяғы мен 1960 жылдарының соңындағы Қазақстан сәулетшілер мен суретшілер шығармашылық Одақтарының жұмысы Кеңестік қоғамдық-саяси жүйенің эволюциясымен тығыз байланысты болды. Сәулетшілер мен суретшілердің кәсіби қызметі мен тәжірибесіне басқа шығармашылық одақтар сияқты партия мен кеңес орындарының баса-көктеп араласуы жалғасын тауып жатты. Хрущевтік «жылымық» жылдарының жемісі сәулетшілер мен суретшілердің күнделікті өмірі мен қызметінен де көрініс тауып жатты. Әсіресе, 1960–жылдардың басында Қазақстанның кәсіби сәулетшілері мен суретшілерінің саны арта түсті. Сәулетшілер мен суретшілердің талантты шоғырларының қазақ мәдениетіндегі орны ерекше болды. Соған қарамастан, 1960-жылдардың ортасынан бастап сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық Одақтарының жұмысын басқарудың әміршілдік-әкімшілік әдістері қатая түсті. Басқа шығармашылық Одақтарға қарағанда саясаттан алыстау шығармашылық өкілдерінің қызмет еркіндігіне шектеу жүргізу парадоксальды құбылыс. Әдебиет пен өнердегі партиялық, таптық көзқарас, социалистік реализмнің қатаң шарттары, оның өкімдерін сұрқайландырғаны сияқты, сәулетшілер мен суретшілердің туындылары да «идеологиялық саяси өнімдерге» айналды. Сәулетшілер мен суретшілердің өнімдері де идеялық-саяси мазмұнымен ғана бағаланып, өлшенді. Бұл бағыттағы ілгері басушылық сапалық көрсеткіштермен емес, сандық көрсеткіштермен өлшеніп, суретшілер мен сәулетшілердің сан жағынан өсуі үнемі алға тартылып отырды. Осылайша, шығармашылық өнімнің көркемдік құндылығы екінші кезекке ығыстырылды. Мұның барлығы, өз кезегінде көркемдік құндылығы төмен қоғамдық ғимараттар мен үйлер, суреттер, мүсіндер және сәулет ескерткіштерін тудырды. Аталмыш шығармашылық одақтардың жұмысына бюрократизм, бейімделушілік тән келіп, конформистік элементтерге орын берілді. Нәтижесінде 1950-1960 жылдардың аяғына қарай салынған тұрғын үйлер халықтың арасында «хрущевкалар» деп аталып, сурет өнерінде де саясатқа қызмет еткен туындылар еселей түсті. Мұның барлығы дағдарыстық көріністерді туғызып, сәулет өнеріндегі олқылықтардан көрінді. Атап айтқанда, сәулет өнеріндегі көркемдік функциялар түмшаланып, оның есесіне техникалық функцияларға басым бағыт беруден көрінді.

Қазіргі уақытта егемен Қазақстан Республикасы, нағыз демократиялық-құқықтық мемлекет құруды, ұлттық мәдениетті өркендетуді және дүниежүзілік қоғамдастық пен интеграциялануды қолға алып жатқан тарихи тұста-сәулетшілер мен суретшілер шығармашылық одақтардың қоғам мен адамдардың күнделікті өміріндегі орнын айқындаудың маңызы зор. Бұл сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық одақтарының, тоталитаризм жылдары жүріп өткен соқпақты жылдарына объективті түрде ғылыми талдау жұмыстарын жүргізгенде ғана мүмкін болады. Оның тәжірибелерін ой елегінен өткізу қазіргі таңда сәулет пен сурет өнеріндегі күні өткен стереотиптерден, тұжырымдамалардан және нобайлардан тезірек арылуға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының барысында тарих ғылымының сыннан өткен негізгі ұстанымдары – объективтілік, жүйелілік, детерменизм мен тарихилық принциптеріне арқа сүйедік. Объективтілік Қазақстан суретшілері мен сәулетшілерінің Кеңестік кезеңдегі еңбектерін жаппай қаралаудан алшақ болуға мүмкіндік берді. Зерттеу объектісі мен пәніне қатысты жаңа дәйектерді ғылыми айналымға түсіру қазіргі кездегі Қазақстан тарихшыларының әр түрлі тұжырымдамалары мен көзқарастарын ескеру арқылы жүзеге асырылды. Хронологиялық принципке сүйене отырып, оқиғалар мен материалдар уақыт ішіндегі реттілікпен берілді. Кеңестік тоталитарлық жүйенің эволюциясына сәйкес келетін сәулетшілер мен суретшілердің шығармашылық Одақтарының қызметі сатылық кезеңдерге бөлініп қаралды. Детерменизм мен кешенділік принципін ұстана отырып сәулет пен сурет өнеріне қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі әлеуметтік, экономикалық, мәдени бағыттарын анықтауға мүмкіндік алынды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының барысында заманауи тарих, сәулет және сурет өнері, мәдениеттану ғылымдарының жетістіктері пайдаланылды.

Талқылау мен нәтижелер. Отандық тарих ғылымында біз зерттеп отырған тақырып бойынша өткен ғасырдың 1950-1960 жылдары ғылыми білімдер мен зерттеу жұмыстарының толығып отыруы, жинақталуы тұрақты жүріп отырды. Осы жылдары сан жағынан аз да болса Қазақстан сәулет бейнелеу өнерлеріне арналған Т.К. Басеновтың, М.М. Мендікүловтың, Е.Б. Вандровская мен Г.А. Сарықұлованың еңбектері пайда болды (Басенов Т.К. Прикладное искусство Казахстана. Алма-Ата, 1958; Мендикулов М.М. Архитектура города. Алма-Ата, 1953; Вандровская Е.Б., Сарыкулова Г.А. Женщины художницы Казахстана. Алматы, 1954). Т.К. Басеновтың еңбегінде Қазақстандағы қолданбалы өнердің жағдайы талқыланса, М.М. Мендікүлов еңбегінде Қазақстан қалаларының архитектурасына шолу жасалды. 1960-жылдары, Кеңес өкіметі жылдарындағы Қазақстан халқының қолөнері мен бейнелеу өнері жайында С. Қасиманов, И.Рыбакова, Л.М. Хлопова, Г.А. Сарыкулова, Р. Көпбосыновалардың еңбектері пайда болды. Сәулет өнері хақында Т.К. Басенов, А. Татыгулов, Т. Басенов, Б. Глаудиновтардың Кеңестік Қазақстанның сәулет өнеріне қатысты еңбектері жарыққа шықты. Алайда, бұл еңбектерде Қазақстан сәулетшілері мен суретшілері шығармашылық одақтарының қызметі арнайы қарастырылмайды. Тақырыптың зерттелуі тарихшы ғалымдармен шектелмей, сәйкес мамандық иелері тарапынан да зерттелгенін айта кеткеніміз жөн. Бұл орайда 2003 жылы сәулет докторы ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған А.Ж. Абиловтың «Қазақстанның XX ғасырдағы қала құрылысы дамуының генезисі мен тұжырымдамалық негіздері», сондай-ақ, А.С. Әділбаеваның 2010 жылы тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін қорғаған «Шығыс Қазақстан қалаларының XIX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы» тақырыбында қорғалған диссертацияларын айта кеткен жөн. А.С. Әділбаева диссертациясында негізінен тақырыбымызға қатысты өткен ғасырдың 1950-1960 жылдардағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі қала салу тәжірибесі сипатталады, ал А.Ж. Абиловтың жұмысында XX ғасырдың өн бойындағы Қазақстандық қала салу тәжірибесі сарапталады. Авторлар Кеңестік қала салу тәжірибесінің тұжырымдамалық бағыттары мен практикасын талдайды. Бірақ бұл еңбектерде көрнекті Қазақстан сәулетшілері мен суретшілері, олардың шығармашылықтары туралы айтылғаныменен, шығармашылық одақтардың қызметі туралы ештеңе айтылмайды. Тақырыбымызға қатысты бұдан басқа нысаналы зерттеу жұмыстарын көре алмадық.

Соғыстан кейінгі 1946-1950 жылдары Қазақстан сәулетшілері Одағының алдында, ең бірінші кезекте Одақтың ұйымдық жұмыстарын нығайту міндеті тұрды. Қазақстан сәулетшілерінің I съезі соғыстың қарсаңында 1940 жылы өткен болатын. Алайда, соғыс шығармашылық Одақтың жұмысын жолға қоюға кедергі жасады. 1946 жылдың 21 маусымында шақырылған Қазақстан кеңес сәулетшілерінің жалпы жиналысында Одақ басқармасының жұмысы «қанағаттанғысыз» деп бағаланды. Жиналыстың қаулысымен осы айдың 26-да сәулетшілердің жалпы жиналысы қайтадан шақырылып ұйымдық мәселелер қаралды. Сәулетшілер Одағы басқармасымен тексеру комиссиясының мүшелері қайтадан сайланды. Басқарма мүшелігі құрамына А.И. Беднягин, А.А. Леппик, П. Кривошеев, Г.Г. Дейчев, В. Бычков кірді (ҚР ОМА, 34:14, 20). Дегенмен, соғыстан кейінгі жылдары сәулетшілер Одағының ұйымдық жұмыстарын жандандыру оңайға соққан жоқ. Мұны Одақ басқармасы құрамының жиі өзгеріп отыруы да көрсетті.

1948 жылдың 29-шілдесіндегі басқарма мәжілісінде, басқарма мүшелерінің көпшілігі жанартылды. Басқарманың төрағалығына М. Мендікүлов сайланды, В. Бычков, В. Бирюков, Г. Бабович

және А. Леппик оның мүшелері болды. 1946-1949 жылдары Одақтың бухгалтері 4 рет ауыстырылды. Оның негізгі себебі жалақының аздығы болды. Бұл жылдары Одақтың атқарған жұмыстарының ішіндегі ауқымдыларының қатарында «Алматы қаласының Бас жоспарының жағдайы туралы» сәулетші И. Белоцерковскийдің, «Қазақстанның табиғи қаптама тастары» жайлы В.Д. Милютиннің, «Кеңес сәулетшілерінің шығармашылық мәселелері және Қазақстан сәулетшілерінің міндеттері» жайлы А. Беднягиннің, «ВКП/б/ Орталық Комитетінің композиторы Мураделидің «Ұлы Достық» операсы туралы қаулысына сәйкес, сәулеттегі формализм туралы» В. Бычковтың дайындаған баяндамалары жатты. Баяндамалар сәулетшілердің жалпы жиналыстарында талқыланды. Мұнымен қатар, сәулеттік-қоғамдық байқаулар ұйымдастырылды. Байқауда Н.А. Простаков, М.П. Кудрявцев, В.Н. Крошиннің «Жазушылар үйінің», «Қазақстан» кинотеатрының, Б. Бычковтың Алматы қаласы «Көпшілік кітапханасының», «Қазақстанның оңтүстік қалаларының», И. Шумаковтың «Алматы қаласындағы Үкімет үйінің» болашақ жобалары көрсетіліп талқыланды. Ұлы Қазан революциясының 30-жылдығына орай үш сәулеттік көрме өткізіліп, мүшелтойлық альбом шығаруға материалдар жинастырылды (ҚР ОМА, 50:5-6).

1948 жылы Сәулетшілер Одағының үш шығармашылық: тілшілер (жетекшісі Борисов), шығармашылық сын (жет. М. Левинсов), жылжымалы көрмелерге материал жинау (жет. И. Перевалов) топтары құрылды. Құрылған топтардың өз міндеттері белгіленді. 1948 жылы нәтижелі жұмыс істеген тілшілер тобы болды. Осы жылы шығармашылық топтың мүшелері республикалық баспасөзге 7 мақала дайындап шығарды. Одақ басқармасы сәулетшілердің идеялық-саяси тәрбиесіне де ерекше көңіл бөлді. Бұл бағыттағы жұмыстың негізгі формасы сәулетшілерді кешкі марксизм-ленинизм университеттеріне тарту және Одақ ішінде жекеленген баяндамалар мен лекциялар ұйымдастыру болды.

1949 жылы сәулетшілердің Алматы облыстық бөлімшесі мүшелерінің 70 проценті саяси оқу жүйесіне тартылды. Осы жылы басқарма мәжілісінде сәулетші А. Леппиктің шығармашылық есебі, сәулетші Н.А. Григорьевтің «КСРО-дағы қалалар салу» атты баяндамасы тыңдалды. Бұған қоса ВКП/б/ Орталық комитетінің идеологиялық мәселелерге арналған қаулы-қарарлары қызу талқыланып жатты. Алайда, кеңестік саяси жүйе жағдайында сәулетшілер Одағы өзінің мүмкіндіктерін толығымен жүзеге асыра алмады. ВКП/б/ - ның әрбір қаулы-қарарларынан кейін оның шешімдеріне қатысты міндетті түрде Одақта талқылаулар ұйымдастыру сәулетшілердің негізгі кәсіби жұмысына кедергі келтірді. Көп жағдайларда оның пайдасынан гөрі зияны көп болды. Одақтың материалдық мүмкіндігінің шектеулілігі, арнайы мекен-жайының болмауы, саяси өктемдік – сәулетшілердің жұмысын барынша күрделендірді.

Одақтың төрағасы М. Меңдікүлов 1949 жылғы атқарылған жұмыстарға берген есебінде: «біздің жұмысымыздың үлкен тежеуіші-көрмелер өткізетін, үйірме жұмыстарын жүргізетін мекен-жайымыздың жоқтығы болып отыр» (ҚР ОМА, 62:7) деп атап көрсетті. Шығармашылық Одақтың жұмысын жетілдірудің тек саяси құралдары таңдалып алынды. Оның негізгі әдісі кеңестік жүйеде «Сын мен өзара сынды» өрістету болып табылды. 1950 жылдың 28-қазанында КСРО Кеңес сәулетшілерінің XIII пленумының қаулысындағы сәулетші қызметіндегі кенже қалушылықтың себептері «дамудың, алға басудың күдіретті құралы ретінде шығармашылық сынды кеңес сәулетшілері ұйымдары, ең бірінші кезекте оның жетекші органдары дұрыс пайдалана алмағандығынан» (ҚР ОМА, 82:29) деп көрсетілді. Сәулетшілердің құрамы да баяу толығып жатты. Мысалы, 1947 жылы Одақтың мүшелігіне 4-ақ адам қабылданды (ҚР ОМА, 50:2).

Сәулетшілер Одағының 1952 жылдың жұмысын қорытындылаған есебінде де Одақ мүшелерінің мейлінше баяу өсіп отырғандығы аталып өтілді. Оның негізгі себебі: туысқан республикалардан келіп жатқан сәулетші мамандарына қажетті материалдық-тұрмыстық жағдайлардың жасалмауы, жергілікті жерлерде сәулетші мамандықтары даярлайтын оқу орындарының болмауы еді.

Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан сәулетшілері өздерінің жоспарларында, үйлер мен ғимараттардың утилитарлық-функционалдық қызметін, көркемдік-эстетикалық міндеттерді шешумен ұштастыруға тырысты. Алайда, 1950-жылдардың ортасынан бастап сәулетшілер Одағының жұмысы әміршілдік-әкімшілдік жүйенің әлеуметтік-экономикалық саясатының практикалық күнделікті мұқтаждарына түгелдей бағындырылды. Кеңес жүйесі өзінің ең өткір «қарғыс атқан» әлеуметтік проблемасы – тұрғын үй мәселесін қайткен күнде де шешуге ұмтылды.

КОКП-ның 1950-жылдардың ортасындағы құжаттарында сәулетшілердің көркемдік міндеттерді шешуге ұмтылуының «басы артық нысапсыздық», «безендірушілік» ретінде сыналуы, шын мәнісінде кеңес сәулет өнеріндегі бетбұрыстық кезең еді. Іс жүзінде кеңестік жүйе әлеуметтік мәселелерге басым бағыт бере отырып, сәулеттік жобалардан көркемдік міндеттердің шешілуін күн тәртібінен ығыстырып тастады. Кеңес сәулеті үйлер мен ғимараттарды салудың – утилитарлық-функционалдық, конструкциялық бағытына бір жола көшті. Сәулетшілер тарапынан мұндай бағыт бір жақты қабылданған жоқ. Сәулетшілер Одағында жасалған баяндамалар, КСРО сәулетшілер Одағы Пленумдарының шешімдерінде типтік жобалаудың кемшіліктері аталып көрсетіліп жатты. 1954-жылдың 15-сәуірінде Алматы қаласында өткен Орта Азия мен Қазақстан сәулетшілерінің

шығармашылық кеңесінде КСРО сәулетшілер Одағы басқармасының жауапты хатшысы И.Е. Маркелов «біздің еліміздегі құрылыстың 80 пайызы типтік жобамен салынып жатқанын, оның үлкен кемшіліктерінің бар екендігін атап көрсетті» (ҚР ОМА, 94:17). Шын мәнінде, типтік жобалар бірі-біріне конструкциялық шешімдерімен өзгешеленеді. Оның үстіне, белгілі бір қаланы салу үшін екі-үш жоба ғана қолданылды, ал үй салатын кәсіпорындар көбіне-көп бір типтегі үйлерді шығарумен шектелінді (Градостроительство Казахстана, 1973:62).

1950-жылдары қарқын алған «социалистік индустрияландыру», «тың және тыңайған жерлерді игеру» науқанындары сан жағынан онсыз да аз Қазақстан сәулетшілерінің жұмыс жүктемелерін айрықша молайта түсті. 1951-1955 жылдардағы Одақ мүшелерінің жалпы жиналыстарында, басқарма отырыстарында Қазақстан сәулетшілерінің жұмысбастылығы, тапсырыстардың көптігі, жүктеменің шектен шығушылығы айрықша әңгіме арқауы болып отырды. Қазақстан сәулетшілерінің бұл кезеңдегі жүктемесінің көбейе түсуінің, шығармашылық Одақ жұмысына да әсері тиді. 1955 жылдың 14-шілдесінде өткен Қазақстан сәулетшілерінің II съезінде Одақтың тексеру комиссиясының төрағасы И. Перевалов, 1951-1955 жылдары шығармашылық Одақта бар болғаны үш баяндаманың тыңдалғанын, сәулет мәселелерін насихаттауда көрмелердің, экскурсиялардың ұйымдастырылмағандығын, 1953 жылдан бастап Одақтағы сурет үйірмесінің жұмыс істеуін мүлде қойғанын ашына айтты. Істің насырға шапқаны сондай Қазақстан сәулетшілерінің кезекті II-съезін шақырудың өзі 1951-1955 жылдары Одақ басқармасында жылына үш-төрт рет талқыланып, оның мерзімі үнемі өзгертіліп отырды (ҚР ОМА, 104:44-46). Қазақстан сәулетшілері ұйымындағы мұндай «дағдарысқа» басқарушы жүйенің құрылымдары да кінәлі еді. Мысалы, 1951-1955 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті мен Алматы қалалық партия комитеті сәулет мәселелеріне қатысты бірде-бір кеңес өткізген жоқ.

Бұдан – көрсетілген аралықта, Сәулетшілер Одағы жұмысын мүлде тоқырады деген тұжырым жасауға болмайды. 1950-жылдардың бірінші жартысында Одақтың басқармасы сәулеттік жобалардың байқауларын өткізіп отырды. Байқауларда «Үкімет үйінің», ВАСХНИЛ-дің Қазақстандағы филиалы ғимаратының, «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің тұрғын үйі мен Жоғарғы партия мектебі жатаханасының» «Алматы қаласының орталық бөлігінің» сәулеттік жобалары көрсетіліп, талданды. Алматыда Абай атындағы опера мен балет театры (сәулетшісі К.А. Простаков), Гурьевтегі (Атырау) мұнайшылардың мәдени сарайы (сәулетшісі С.В. Васильковский), Қазақстан тұтынушылар Одағының әкімшілік ғимараты (сәулетшісі Б.Н. Стесин) және осы кезде салынып жатқан Қазақстан Ғылым Академиясының үйі (сәулетшілер А. Шугеев пен Н. Простаков), Қазақ ССР-і Үкімет үйі (сәулетшілер Б. Рубаненко, Г. Симонов және басқалар) Қазақстан сәулетшілері Одағы мүшелерінің айтулы еңбектері болды. Сәулетшілер А. Леппик, А. Бирюков, Б. Стесин, Р. Сейдалин, И. Бреннер, А. Қапанов және басқалардың жобалары бойынша сәулеттік оң шешімі тапқан ғимараттар салынды. Одақ мүшелерінің бірқатары ғылыми кандидаттық диссертациялар қорғады. 1951 жылдың қарашасында және 1953 жылдың ақпанында шығармашылық Одақта жасалған, қазақтың тұңғыш сәулетшілерінің бірі М. Мендікүловтың «Қазақстандық сәулеттік-ансамблдік қалалар салудың практикасы», «Қазақстандағы кеңестік сәулеттің ұлттық формасының мәселелері» атты баяндамалары – Қазақстандағы сәулет өнері саласындағы құнды ғылыми еңбектердің қатарынан орын алды.

Шығармашылық Одақтардың жұмысы 1950-жылдардың екінші жартысында баяу да болса ілгеріледі. 1956 жылдың 1 сәуірінде Сәулетшілер Одағы «КОКП Орталық Комитеті мен Министрлер Кеңесінің 1955 жылғы қараша Пленумының қаулыларына және Қазақстан сәулетшілерінің II-съезінің шешімдеріне сәйкес, Алматы қаласы жобалау ұйымдарының сәулетшілері мен құрылысшыларының міндеттерін» талқылаған жиналыс өткізді. Жиналыста құрылыс ісін индустрияландырудың жолдары белгіленді. 1957 жылдың 20-тамызында Сәулетшілер Одағы басқармасының ұйымдастыруымен Қазақстан мен Орта Азия сәулетшілерінің ауыл шаруашылығы құрылысы мәселелеріне арналған кезекті кеңесі өткізілді. Кеңесте колхоздардағы, машина трактор станцияларындағы (МТС) және тың және тыңайған жерлердің совхоздарындағы тұрғын үй құрылысының типтік жобалануы мен практикасының мәселелері талқыланды.

Қазан революциясының 40 жылдығына орай сәулеттік жобалар конкурстары мен байқаулары бұрынғы жылдарға қарағанда жиі ұйымдастырылды. Шығармашылық секцияларда Қазақстан кеңес сәулетінің тарихына орай материалдар дайындалып республикалық басылымдарда жарық көрді. 1957-1958 жылдары сәулетшілер Одағының активінде Алматы қаласының Бас жоспары, Шымкент, Өскемен, Ақмола, Петропавл, Қарағанды және басқа қалалардың бас жоспарларының нобайлары талқыланып, тиісті шешімдер қабылданды. 1959 жылғы Одақтың ұйымдастырған ірі іс-шараларының бірі КСРО Сәулетшілер Одағымен бірігіп өткізілген Қарағанды қаласындағы кеңес болды. Кеңесте Қарағанды өнеркәсіпті ауданының жобалануы мен салуының мәселелері талқыланды. Осыған орай Қазақстан сәулетшілері шығармашылық жұмыстарының көрмелері ұйымдастырылды.

Алматыдағы кеңес өкіметін орнату жолында қаза тапқан күрескерлерге және Шоқан Уәлихановтың монументтік кешеніне арналып өткізілген екі конкурстық жобалау байқауының

маңызы зор еді. Жобалардағы талқылауға қоғамдық өкілдер де қатысты. Алайда 1950-жылдардың аяғына қарай кеңестік жүйенің сәулетшілер Одағының қызметіне баса көктеп араласа беруінің өлшеусіз зияны да тиіп жатты. Типтік жобадағы үйлерді салудың дәстүрі бір жолат орнықты. Қазақстан сәулетшілерінің ескертпелеріне қарамастан, құрылыс ісінің практикалық-шаруашылық шарттарының (құрылыс материалдарының зәрулігі, қаражат тапшылығы, құрылыс объектісін тапсыруға асығыстық) өктемдігі, қалалар мен елді мекендерді бірегейлендіріп, көркемдік-сәулеттік міндеттерді шешуді күрделендірді.

Сәулеттік жобалау практикасындағы қалаларды функционалдық зоналарға қатаң бөлудің де кері әсері болмай қойған жоқ. Қалалар әдетте негізгі тұрғын үйлер мен қоғамдық орталықтар аймағына (өкімшілік, оқу орындары, медициналық тұрмыстық қызмет, спорт т.б.), өнеркәсіптік аймаққа, коммуналдық қоймалар аймағына (қоймалар, базалар, гараж, автобус паркі т.б), сыртқы транспорт аймағына бөлінді (Курбатов, 1988:110). Әсіресе, өнеркәсіптік-шаруашылық аймақтарына айрықша көңіл бөлінді, әлеуметтік инфрақұрылым көп жағдайларда шаруашылық мүдделеріне икемделді. Қалаларды міндетті түрде зоналарға бөліп салудың дәстүрге енуі, кеңестік экономикалық жүйе жағдайларында әлеуметтік мүдделердің шаруашылық мүдделеріне бағындырылуымен түсіндірілсе, екіншіден, кеңес кәсіпорындарының экологиялық таза өнімдер шығаруға деген дәрменсіздігімен де түсіндіріледі.

Қалалардың арнайы зоналарға бөлінуінің абсолюттендірілуі жаңа проблемаларды туғызды. Атап айтқанда, уақыттың өтуімен қала зоналарының аралықтарындағы «ашық жерлерде» стихиялы түрде жаппай жеке секторлық үйлер пайда бола бастады. Әміршілдік-өкімшілік жүйе чинновниктері ондай «өзіндік» құрылыстарға жол бермеуге тырысып баққанымен, тұрғын үй мәселесінің өткір болғаны сондай «халықтық құрылыстың» тегеурініне тосқауыл құра алмады. Осылайша, халықтың аузында «Шанхай», «Нахаловка», «Самостройка», «Копай», «Қырық кепе» деп аталынып кеткен қала аудандары дүниеге келді (басқада атаулары болуы мүмкін). 1950 жылдардың аяғы 1960 жылдардың басында мұндай құрылыстардың қарқыны жоғары болғаны сондай, 1959 жылы Қазақстан сәулетшілерінің III-съезінде Қазақ ССР-і мемлекеттік құрылыс мекемесі бас мамандарының бірі Т.Иванова қалыптасқан жағдайы «стихиялық апатқа» балады. «Самостройка» мен «Шанхай», «Нахаловка» және оған ұқсас өз бетінше салынған үйлердің маңайы көркейтілмеген, мәдени – тұрмыстық қызмет көрсету мекемелерімен қамтамасыз етілмеген. Қала салудағы стихиялық апаттың мөлшерін мынадан – ақ көруге болады; Алматыда соңғы екі-үш жылдың көлемінде өз бетінше 1170, Өскеменде, Зайсан, Лениногорскі, Зырянскі қалаларында 1955-1959 жылдары 1053, Павлодарда 547, Қарағандыда 693, Шымкент 257, Жамбылда 221 үй салынды (ҚР ОМА, 149:22-23).

1960 жылдардың басында Қазақстан Сәулетшілері Одағының басқармасы қалыптасқан сәулеттік-құрылыстық практикадағы кеселді тенденцияларды жоюдың жолдарын талқылап, ұсыныстар жасады. 1962 жылдың 29-29 маусым күндері өткен сәулетшілердің IV – съезінде Басқарма төрағасы Е. Дятлов «өнеркәсіп құрылысына сәулеттік бақылау» (ҚР ОМА, 210:19) орнатудың қажеттігіне назар аударды. Алайда, тұрғын үй проблемасының тегеурінімен әміршілдік-өкімшілік жүйе сәулеттік бақылау жүйесін жасауға дәрменсіздік көрсетті.

1960 жылдардың бірінші жарытысында да Сәулетшілер Одағы қызметінің негізгі формалары: сәулеттік жобаларды талқылау, конкурстар, көрме ұйымдастырулар жалғасын тапты. Алматы қаласындағы 1600 орындық панорамалық кинотеатр ғимаратының жобасын, Абай ескерткішінің орнын сәулеттік талқылау ұйымдастырылды.

1961 жылы Сәулетшілер Одағында мемлекеттік Бас «Казгорстрой-проект» жобалау институтының шығармашылық есебі тыңдалып, 1962 жылдың 11-14 қаңтарында Целиноград қаласында сәулетшілердің кеңейтілген кеңесі өткізілді. Кеңес тың өлкесіндегі совхоздарды жобалау мен салудың және индустриалы құрылыстың материалдық-техникалық базасын дамытудың мәселелеріне арналды. Целиноградтағы (Нұр-Сұлтандағы) «Тың игерушілердің сарайы», Өскемендегі «Мәдениет сарайы», Қарағандыдағы «облыстық драма театры», Алматы қаласындағы «Панорамалық кинотеатр» ғимараттары Қазақстан сәулетшілерінің ірі табыстары болды. Қазақстан сәулетшілері бұл жылдары салынып жатқан қалалар мен селолардың жобаларын, сәулеттік бейнесін жақсарту ісіне сүбелі үлес қосты.

1964 жылы Қазақстан сәулетшілерінің V-съезі шақырылды. Съезде сәулеттік жобалау ісін жақсартудың көкейтесті проблемалары жан-жақты қаралды. Басты кемшілік ретінде сәулетші мамандарының жетіспейтіндігі атап көрсетілді. Съезд делегаты сәулетші Н. Рипинский айтқандай, бұл кезде бүкіл Қазақстандағы сәулетшілердің саны Ресейдің бір ғана Новосибирскі қаласының сәулетшілері санына тең келеді. Құрылыстың қарқыны Қазақстанда ерекше қарқын алғанымен олардың санының үлес салмағы Кеңес Одағындағы сәулетшілердің 1,5 процентін ғана құрады (ҚР ОМА, 257:38). Съезд сәулетшілер мамандарын даярлайтын республикада жоғарғы оқу орнын ашудың қажеттігін атап көрсетті.

1966 жылы Қазақстан коммунистік партиясының XII съезінде, Сәулетшілер Одағының төрағасы Р.Сейдалинов бұл мәселені жоғары партия орындарының алдына да қойды. 1966 жылдың

21-22 қазан күндері өткен сәулетшілердің VI – съезінде де бұл мәселе жоғары орындардың алдына талқылауға ұсынылған-ды. Алайда, бұл мәселе 1960-жылдардың соңына дейін шешімін таппады. Әміршілдік жүйенің сәулетшілердің талаптарына немқұрайлылығы құрылыс ісіндегі техникалық-функционалдық бағыттың біржолата үстемдік құрғандығын көрсетті. Құрылыс ісінің тағдыры сәулетшілерге қарағанда, құрылысшыларға байланысты болды. Сәулетшілердің IV съезінде де Одақ мүшелері республикалық мемлекеттік жоспарлау комитетінің тарапынан да қалалардың Бас жоспарларының үнемі өзгертіліп отыратындығын, оның сәулетшілердің жұмысына кері әсерін тигізіп отырғандығы да аталып көрсетілген еді.

Типтік жобалармен салынған құрылыстардың нәтижесінде, республика елді мекендері сәулеттік бейнесінің шымқай бірыңғайланғандығы талданып, оны жоюдың шаралары белгіленді. Оны жоюдың шаралары ретінде театр, кітапхана, ірі спорттық кешендер мен қалалардың келбетін айқындайтын тағы басқа ірі объектілер үшін, тек жеке жобалар салудың қажеттігі айтылды. Бірақ күнделікті практикада оның жүзеге асуы мүмкін болмады.

1969 жылдың сәуір айында болып өткен сәулетшілердің VII-съезінде Қазақстан сәулетшілерінің табыстарымен қатар кемшіліктері ретінде, құрылыстағы көркемдік шешімдерге қарағанда функционалдық-техникалық міндеттерге, оның конструкциясына, технологиясына және экономикасына, яғни үнемшілдікке көп көңіл бөлетіндігі көрсетілді. Қазақстан сәулет өнерінде, сәулеттің басқа өнер салаларымен байланысына, синтезіне көңіл бөлінген жоқ. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында Одақта жаңадан интерьер және синтез шығармашылық комиссиялары құрылды.

1946-1970 жылдары Қазақстан Сәулетшілер Одағы кеңестік жүйенің айрықша күрделі жағдайларында жұмыс істегендігіне қарамастан республика мәдениетінің дамуында өзіндік орын алды. Қазақстан сәулетшілері бұл кезеңде қоғамдық сәулеттік ескерткіштер жасады. Бұл ретте ескі Үкімет үйінің (ҚазМу-дың ескі ғимараты сәулетшісі М. Гинзбург), Абай атындағы опера мен балет театрының, Қазақ ССР-і Ғылым академиясының, Қазақ ССР-і Үкімет үйінің (сәулетшілері Б. Рубаненко, Л.Г. Голубовский, А. Карабельников), Гурьевтегі мұнайшылар үйінің, Алматы қаласындағы орталық стадионның (сәулетшілері А. Қапанов, А. Коссов), Орталық әмбебап дүкеннің (сәулетшісі М. Гура), Партиялық саяси ағарту үйінің (сәулетшісі А. Леппик), Халық шаруашылығы жетістері көрмесінің (ұжымды авторлар), Спорт сарайының (сәулетшілер В. Кацев, О. Наумов, М. Кашарский), Целиноградтағы тың игерушілер сарайының (ұжымдық авторлар) ғимараттарын айтуға болады. Алайда, Кеңестік сәулет тәжірибесіндегі бюрократиялық кедергілердің орасан зор болғанын да айтып өту қажет. Алматы архитектурасында Владимир Зеликович Кацевтің қайталанбас қолтаңбасы бар. Медеу мұз айдыны, Динамо жүзу бассейні, Цирк үйі ғимараттары осы архитектор ізденісінің жемісі. Әсіресе, Алматыдағы қазақ циркі құрылысының жобасын Мәскеуден бекітудің өзі детективті шырғалаңға толы болды. Медеу мұз айдынын жобалау да осыған ұқсады. Мәселе Д.А. Қонаевтың Л.И. Брежневке телефон соққанынан кейін ғана шешіледі (Труспекова, 2018:39).

Қалалардың көптеп салынуының республика үшін объективті түрде оң мәдени өзгерістер алып келгені даусыз. Қазақстанның мыңдаған елді мекендерінде әлеуметтік-тұрмыстық мекемелер салынып халыққа мәдени қызмет көрсетудің деңгейі жетілдірілді. Қалалардың көбеюімен «орасан зор әлеуметтік мәдени және этникалық байланыстар аймағы» (История Казахстана, 1993:359) жасалып, мәдениеттердің тілдесуін тереңдетуге қолайлы жағдайлар туғызды. Қазақстан халқын тұрғын үймен қамтамасыз етуде ілгері жылжулар болды. Алайда, сұрғылт сәулеттік типтік жобалармен салынған үйлердің басымдығы, оның үстіне үздіксіз кемшіліктермен пайдалануға берілуі, сәулеттің қоғамдық санаға деген эмоционалдық ықпалын төмендетті. Өркениетті елдерде «баспана адамға тұрмыстың барлық аса маңызды қуаныштарын сыйлай алса» (Корбюзье, 1977:125), Қазақстанның тұрғындары үшін кемшіліктермен пайдалануға берілген үйлердің тұрмыстық тауқыметтері көп болды. Көптеген үйсіз Қазақстандықтар көбіне көп баспаналы болғанын қанағат тұтты.

1946-1970 жылдардағы Қазақстан сәулеттік практикасының басты кемшілігі, сәулеттің басқа өнер салаларымен синтезі байқалмады. Әміршілдік жүйе жағдайында сәулетшілердің қызметі объективті және субъективті қиыншылықтармен жүрді. Біріншіден, бұл кезеңде объективті түрде Қазақстан сәулетшілері, суретшілері және мүсіншілері өз салалары бойынша кәсіптік шеберліктің кемеліне жеткен жоқ. Бұл салалардың дамуы өркениетті елдерде кезең-кезеңімен жүріп отырса, Кеңестік Қазақстанда мұндай тенденция байқалмады. Екіншіден, сәулетшілермен онымен іргелес сәулетшілер Одағының материалдық-техникалық базасы, маман-кадрлық потенциялы аса шектеулі болды. Үшіншіден, әміршілдік жүйе жағдайында сәулет пен бейнелеу өнерінің үйлесімді, ырғақты жұмысын қамтамасыз ету мүмкін болмады.

«Социалистік құрылыстардың» кеңестік әлеуметтік экспериментердің қарқынына Сәулетшілер Одағының мүшелері ілесіп отыра алған жоқ. Ал адамзат өркениеттерінің тарихы – сәулет, мүсін, бейнелеу өнерінің әрқайсысына өз салалары бойынша кемеліне келіп шарықтағанда ғана, соны табыстарға қол жетіп, олардың синтезі, ұштасуы мәдени құндылықтарды, асыл қазыналарды тудыратындығын көрсеткен еді.

Соғыстан кейінгі жылдары Суретшілер Одағының басқарма мүшелері М. Белов, Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, З. Назыров, Б. Симкин, Н. Тимофеев, Э. Черномский, А. Черкасский, Б. Чекалин және басқалардың ұйымдастыруымен шығармашылық жұмыстарды жақсарту қолға алынды. Соғысқа дейін шақырылған Қазақстан суретшілерінің І-съезінде, Одақтың 4 шығармашылық секциялардың негізгі жұмыс формасы суретшілердің шығармашылық есебін тыңдау, Одақ мүшелерінің дербес және топтық көрмелерін өткізу, насихаттық бағытта көпшілік-лекциялар оқу, студияларда сабақтар ұйымдастыру, қоғамдық орындарды безендіру және тағы басқалар болды. Мұнымен қатар суретшілер қызметінің маңызды құрамдас бөлімін, «қоғамдық шефтік жұмыстар» дейтін құрады. Ол бойынша Одақтың әрбір мүшесі белгілі бір ірі мекемелерге бекітіліп беріліп, олардың безендіру жұмыстарына жәрдемдесті.

1946 жылдың басында Суретшілер Одағы, басқа да шығармашылық Одақтар тәрізді өздерінің жалпы жиналыстарында 1946-1950 жылдарға арналған бес жылдық жоспарын бекітті. Жоспарда «халық шаруашылығын қалпына келтіру», «сталиндік 4-бесжылдық» жылдардағы суретшілердің қызметі мен міндеттері бейнеленді. Қабылданған жоспарға сәйкес, 1946 жылдың сәуір-мамыр айларында суретшілер М. Белов, Б. Чекалин, А. Черкасскийлердің дербес шығармашылық көрмелері ұйымдастырылды. Көрмелер аталмыш суретшілердің «25 жылдық шығармашылық қызметіне» арналды. 1946 жылы Қазақстан суретшілерінің айтулы іс-шараларының бірі, халық ақыны Ж. Жабаевтың туғанына 100 жыл толуына орай өткізілген көрмесурет көрмелері болды. Көрмелер Алматы қаласында және ақының туған жері Жамбыл облысында ұйымдастырылып, оған Қазақстан суретшілерінің басым көпшілігі қатысты. Көрмелерде ақының өмірі мен қызметі бейнеленген туындылар көрсетіледі. Әсіресе, Ә. Қастеев, А. Черкасскийдің туындыларын көрермен жылы қабылдады.

1946-1947 жылдары майдангер-суретшілердің де топтық көрмелері ұйымдастырылып жатты. Олардың туындыларында соғыс тақырыбы әсерлі де нанымды бейнеленді. 1947 жыл Қазақстан суретшілерінің қызметі Қазан революциясының 30 жылдығын «лайықты қарсы алу» бағытында жүрді. Шығармашылық секцияларда көрмелер ұйымдастырудың жай-жапсарлары талқыланды. Бұл жылдардың ерекшелігі сонда әрбір шығармашылық секциялар: живопись, кескіндеме, мүсін өз жанрлары бойынша осы тақырыпта көрмелер ұйымдастырылды.

1946-1950 жылдары суретшілер қызметінің ауқымдыларының бірі қоғамдық-шефтік жұмыстары болды. Ол негізінен кеңестік-идеологиялық талаптарға сәйкес, қоғамдық ғимараттарды, көшелерді безендіру жұмыстарынан тұрды. Әрбір кеңестік қоғамдық іс-шараларды, мерекелер мен мүшел тойларды атап өту, оны көркемдік безендіруде суретшілер орасан зор еңбек етті. 1946-1970 жылдары суретшілердің қоғамдық шефтік жұмыстарынсыз бірде бір кеңестік іс-шара өткен емес. 1949-1950 жылдардан бастап республикалық сурет көрмелеріне облыстық суретшілердің қатыса бастауы да оң қадам еді.

1951 жылдың 20-21 маусым күндері Қазақстан суретшілерінің ІІ-съезі шақырылды. Басқарма мүшесі К. Барановтың есепті баяндамасында суретшілер Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, А. Бортниковтың шығармашылық табыстары аталып көрсетілді. Қазақстан суретшілерінің соғыстан кейінгі жылдардағы жұмыстары қорытындыланды. Алайда, қатаң сталинизм жағдайларында көптеген суретшілер «формалистік», «натуралистік» қателіктері үшін орынсыз сыналды. Съезде шығармашылық жұмыстарды жандандырудың шаралары ретінде сын секциясын және жастар комиссиясын құруға шешім қабылданды. Сын секциясының міндеті – Одақтағы жұмысты жандандырудың бірден бір әдісі ретінде «сын мен өзарасынды» күшейту болып табылса, жастар комиссиясының міндеті – Одаққа мүшелікке қабылданып жатқан жас суретшілермен жұмыс жүргізу болды.

Съезде сөйлеген суретшілер М. Лизогуб, С. Котляр және басқалар ұйымдастырушылық жұмыстарға қарағанда, Одақтың жиналыстарында болашақта шығармашылық мәселелерді көп талқылауды ұсынды. Шыныда да 1949-1951 жылы Одақ басқармасы 37 мәжіліс өткізіп, онда 157 мәселені талқыласа, оның 40 ғана шығармашылық, ал 117 – сі ұйымдастырушылық мәселелерге арналған еді (ҚР ОМА, 362:10-11). Одақ басқармасы «халыққа жақындау» деген мақсатта елді мекендерге үгіт машиналарымен шығу, колхоз-совхоздарда көрмелер өткізу шараларын белгіледі. Бірақ материалдық қиыншылықтардың салдарынан съезден кейінгі жылдары бұл шаралар жүзеге аспай қалды.

1950 жылдардың басында Қазақстан суретшілерінің қызметі баяуда болса ілгеріледі. Мысалы, 1951 жылы 4, 1952 жылы 6, 1953 жылы 10 республикалық көрме ұйымдастырылды (ҚР ОМА, 460:21). Көрмелер негізінен Қазақстандағы кеңес өкіметінің орнауы тарихи революциялық тақырыптарға арналды. Ә. Қастеевтің «Жайлаудағы кілем тоқушы әйелдер», «Социалистік мал шаруашылығы», «Қырманда», И. Крутильниковтің «Мыс балқытудың шебері», «Д. Мақаевтың портреті» - соғыстан кейінгі ең бір сәтті шығармалардың бірі болды. Бұл жылдары суретшілер Одағының мүшелері Ә. Қастеев, Л. Леонтьев, В. Тканко және басқалар Ж. Жабаевтың мемориалдық музейін безендіруге,

«КОКП-ның XIX - съезіне» және Сталиннің өмірі мен қызметіне арналған көрмелер ұйымдастыруға белсене қатысты. Суретшілер Орталық өлкетану музейін, техникалық және ауыл шаруашылық көрмелерін безендіруге де ат салысты.

1950 жылдардың екінші жартысында Суретшілер Одағының жұмысында алдыңғы жылдарға қарағанда ілгері жылжушылықтар жүрді. Алайда, 1953 ж. Сталин қайтыс болғанымен қатаң саяси жүйе әлі күшінде тұрды. Айталық, 1954 жылы Қазақстан КП ОК мен Министрлер кеңесі мәдениет бөлімдері басшылары қатысқан Қазақстан суретшілерінің III-ші съезінде басқарма мүшелігіне ұсынылған суретші Қанафия Телжанов әріптестері тарапынан «халық жауының баласы» ретінде шеттетіледі. «Зал толы адамның алдында», - дейді Қ. Телжанов – «Қазақстан КП ОК өкілінің гүрілдеген даусы: жауап беріңіз, сіз Ленинградқа жер аударылдыңыз ба?» - деді, артқы қатардан «Ленинградқа жер аударылмайды, ол қала революцияның бесігі» - деген дауыстар естілді. Иә, мектепте, интернатта, институтта менің «Жас дарындар» мектебінен бері өмірбаянымды білетін жекелеген ұстаздар тарапынан жасырын жиренішті сезінетінмін, бірақ өз бауырларым, қазақтар осылай тұрпайы түрде айыптайды деп ойламаппын. Жандүнием алай дүлей болды. Мен съезден кетіп қалдым» деп еске алады Қ. Телжанов (Телжанов, 2014:55). Өкінішке орай мұндай ахуал бұдан кейінгі съездерде де байқалды.

1954 жылдың ақпанында, 1956 жылдың 27-29 наурызда, 1959 жылдың 15-16 сәуірінде өткен Қазақстан суретшілері Одағының III, IV, V – съездерінде республика суретшілерінің табыстары аталып көрсетілді. Әсіресе, кескіндеме, мүсін шығармашылық секциялардағы ілгері басушылықтар бейнелеу өнеріне келген жас толқының өкілдері қызметімен байланысты болды. Р. Сахи, К. Рахимов, А. Дячкин, И. Гаев, Ю. Мингазитинов, Т. Говорова, Х. Наурызбаев сияқты суретшілердің алғашқы шығармалары сәтті шықты. 1956 жылы сатиралық «Шмель» журналының шығуы сатиралық жанрдың өркендеуіне жол ашты.

Жас суретшілер кітаптарды көркемдеп шығару ісіне белсене араласты. Р. Сахи халық ертегісі «Қырық өтірікке», Ю. Мингазитинов Г. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романына, Е. Сидоркин «Қазақ эпосына» иллюстрациялар салды. Мүсін секциясының мүшесі Х. Наурызбаев «Жамбылдың жас шағы», «Жас Абай» атты сәтті шыққан туындыларын дүниеге келтірді. Е. Сидоркин «Қазақ эпосына» иллюстрациялары үшін 1958 жылы Лейпцигте өткен халықаралық кітап көрмесінде қола медальға ие болды (Қазақ ССР-і тарихы, 1984:371). Қазақтың тұңғыш кәсіби мүсіншісі Х. Наурызбаев бастаған бір топ мүсіншілердің қалыптаса бастауы кәсіптік қазақ өнеріндегі үлкен жетістіктер еді. Монументті мүсіннің алғашқыларының бірі Х. Наурызбаевтың Абайға орнатылған ескеркіші болды.

1957 жылы Қазан революциясының 40 жылдығына арналған республикалық және бүкілодақтық көрмелердің өтуі оған Қазақстан бейнелеу шеберлерінің белсене қатысуы, Одақ өміріндегі үлкен шығармашылық оқиға болды. 1958 жылы Қазақстан суретшілері республика мәдениетінің Мәскеудегі он күндігіне қатысып, шығармашылық көрмелері зор табыспен өтті. 1950 – жылдардың аяғына қарай Суретшілер Одағы ұйымдық жағынан нығая түсті. Жаңадан плакат, қолданбалы өнер, өнер тану секциялары құрылды. Жаңадан құрылған секциялардың міндеті осы салалар бойынша шығармашылық Одақ көлемінде олқылықтарды жою болды. Плакат секциясы алғашқы күндерден бастап жұмысын сәтті қолға алса, қолданбалы өнер секциясының жұмысы қиындықтармен жүрді. Оның бірден бір себебі кеңес жылдарындағы қазақтың дәстүрлі қолданбалы өнеріні қағажу қалғандығынан еді. Бұл жылдары М. Әуезов атындағы қазақ драма театры мен М. Лермонтов атындағы орыс драма театрының сахналық көріністерін безендіруде – театрды безендіру секциясының жұмыстары айтарлықтай болды.

Қазақстан суретшілерінің кәсіптік жағынан шеберліктерінің шыңдалғанын, тақырыптық көрмелердің жиі өткізілуі де көрсетті. Суретшілердің республиканың өнеркәсіпті, ауыл шаруашылықты аудандарға шығармашылық іс-сапарлармен баруының нәтижесінде «Индустриялы пейзаж», «Тыңда» атты тақырыптық көрмелер ұйымдастырылды. М. Кенбаевтың «Шопан әні» (1957), Ғ. Әйтиевтің «Шаңқай түс», С. Мәмбеевтің «Киіз үйдің жанында», Ә. Қастеевтің «Менің Отаным», Қазақтың тұңғыш суретші әйел А. Ғалымбаеваның «Тоқымашы», «Трикотажшылар», «Халық дарындары», «Тыңнан келген қонақ» (1957), А. Черкасскийдің «Тың» (1958), Н. Кружилниковтың «Металлург Ербұғановтың портреті» (1956), «Қоңырат руднигінің машинисі К. Оспановтың портреті» (1957) және тағы басқа картиналар бірегей, әрі тың әсерлілігімен, живописітік құралдарының ерекшелігімен көзге түсті. М. Кенбаевтың «Шопан әні», «Жылқы ұстау» картиналары, К. Шаяхметовтың «Туған ауылда» деген таңдаулы полотнолары Мәскеудегі Третьяков сурет галереясының экспозициясына енді.

Кәсіптік қазақ бейнелеу өнерінің шыңдала түсуі республиканың мәдени өмірі үшін көркемдік прогресс еді. Алайда, Қазақстан суретшілерінің III, IV, V – съездерінде Одақ мүшелері, әлі күнге дейін шешімін таппай келе жатқан проблемаларға да тоқталды. Одақтың материалдық техникалық базасының нашарлығы, Одақ мүшелері санының баяу өсуі, суретшілердің баспа органдарының болмауы, шығармашылық секциялар белсенділігінің төмендігі – бұл ретте үлкен әңгіме арқауы

болды. Бірақ, 1950 – жылдардың соңына дейін бұл проблемалардың шешілуі өте баяу жүрді. Суретшілер Одағының үлкен кемшілігін бұрынғысынша облыстық суретшілермен байланыстың баяу жолға қойылуы құрады. Мысалы, 1955 жылы бір ғана суретші, Одақтың іс-сапарымен Шымкент облысында болып қайтты (ҚР ОМА, 514:49).

Кеңестік өркениет типі Суретшілер Одағының шығармашылығына кері әсерін тигізбей қойған жоқ. Қазақстан суретшілері туындыларының басым көпшілігі кеңестік тақырыптарға «Кеңестік Қазақстан», «Социалистік құрылыстар», «Халықтар достығы», «Социалистік еңбек» тағы басқаларына арналды.

Живопись, кесіндеме, мүсін шығармашылық секцияларында Социалистік еңбек ерлері мен еңбек одақтарының, өнер шеберлерінің портреттері, мүсіндері, кескіндері талқыланды. Бейнелеу құралдары арқылы кеңестік өмір салтының дәріптелуі объективті түрде тоталитарлық қоғамдық санының нығаюына қызмет етті. «Кеңес суретшілері өнер шығармаларында партия мен үкіметтің кеңес адамдарына деген қамқорлығын бейнеледі» (Осипов, 1960:12). 1960-жылдардың басында Қазақстан суретшілері Одағының жұмысында бұрынғы жылдармен салыстырғанда оң өзгерістер байқалды. Одақтарда шығармашылық секциялардың отырыстары жиі өткізіліп, оның тиімділігі артып отырды. Әсіресе, живопись, кесіндеме, мүсін секцияларының жұмысы нәтижелі болды. Қазақстан сурет көрмелерінде негізінен осы секциялар мүшелерінің туындылары көрсетіледі. 1960-жылдары кеңестік бейнелеу өнерінде «қатаң стиль» дейтін бағыт үрдіс алып (Искусство народов СССР, 1977:211), шығармашылық секцияларда бұл бағытты талқылау ұйымдастырылды. «Қатаң стильге» кеңес адамдарының өмірін, еңбектегі ерлік романтикасын қатаң да суық етіп бейнелеуге үмтылыс байқалды.

Қазақстан суретшілері К. Телжановтың «Бейбіт оттар» (1961) картинасында, Н. Гаевтың «Иін тіресіп», «Жорық», «Нан мен тұз» линогравюларында өмірді, еңбек пен қуанышты, тұрмыстың қарапайымдылығы мен қаталдығы көрсетілді. «Бейбіт оттар» картинасы қоғамдық үлкен ойларға толы болды. 1961 жылы бүкіл Одақтық көрмеде картина жоғары бағаланып, мемлекеттік Третьков галереясына қойылды. Суретші Н. Гаев «Тың» сериясын 1962 жылы аяқтады.

1961-1962 жылдары шығармашылық секцияларда Қарағанды суретшісі В.И. Крыловтың, Н. Нурмухамедовтың, К. Шаяхметовтың, мүсінші А. Исаевтың, Н. Гаевтың және басқаларының жаңа туындыларын талқылау ұйымдастырылды. В. Крыловтың «Индустрияльды Қарағанды таңы» (1960) – Қарағанды шахтерлерінің өміріне, Н. Нурмухамедовтың «Қазақстан магниткасында» шығармасы – құрылыс тақырыбына арналды. К. Шаяхметовтың «Бригадир Сәуле» атты балықшы қыз портреті (1962) аса тартымды болды. Бұл жылдары мүсінші Х. Наурызбаев социалистік еңбек ері атағын алған шопандар: А. Нұрмағанбетовтің, Б. Шаяндиннің, Е. Шайкеновтың, Д. Серіковтың портреттерін салды.

1962 жылдың 19-20 ақпанында Қазақстан суретшілерінің VI-съезі шақырылды. Одақтың төрағасы С. Мәмбеевтің есепті баяндамасында, шығармашылық секциялардың жұмысына тоқтала келіп, әсіресе сын секциясының қанағаттанғысыз жұмысы аталып көрсетілді. Съезд делегаттары әсіресе, баспа органын құруды, бейнелеу өнеріндегі жаңа әдістерді игеруді, суретшілердің еңбек ақысын төлеудегі келеңсіздіктерді жоюды күн тәртібіне қойды. С. Мәмбеевтің баяндамасында «Кеңес бейнелеу өнерін дамытудағы белсенділікті көтеру үшін бүкіл одақтық және республикалық масштабта суретшілердің туындыларының көрмесін мезгіл-мезгілімен ұйымдастырып отырудың қажеттілігі» (ҚР ОМА, 701:26) айтылды. Съезд Қазақстан суретшілерінің туындыларын насихаттауға көп көңіл бөлді. Ол үшін колхоздар мен совхоздар, мектептерде картина галереяларын ашуға ұсыныс жасалды.

Съезден кейінгі жылдары Қазақстан суретшілерінің ұйымдастыруымен сурет көрмелерінің ұйымдастырылуында ілгері жылжушылықтар болды. 1962-1963 жылдары шығармашылық секциялар Бүкіл одақтық «Колхоз жері гүлдей бер» көрмесін өткізуге қызу дайындық жұмыстарын жүргізді. 1964 жылы Алматы қаласында «Тың игерудің 10 жылдығына» арналған бүкіл одақтық көрме ұйымдастырылып Қазақстан суретшілері айрықша белсенділік көрсетті. 1965 жылы өткен Қазақстан суретшілерінің VII-съезінде баяндама жасаған И.Гаев 1962-1965 жылдар аралығында 200 көрменің ұйымдастырылғанын атап көрсетті (ҚР ОМА, 816:164).

1960-жылдардың орта шенінде Алматы мен облыс орталықтарында Кеңес халқының Ұлы Отан соғысында жеңісінің 20 жылдығына, Қазан төңкерісінің 50 жылдығына орай сурет көрмелері жиі өткізілді. Кеңестік мүшелтойлардың жиілеген тұсында, әсіресе монументтік өнерге айрықша орын берілді. Осыған орай 1966-1967 жылдары Қазақстан Суретшілері Одағының монументтік өнер секциясы ұйымдастырылды. Оның құрамына Мәскеу мен Ленинград жоғарғы көркем сурет училищелерін бітірген жас суретшілердің үлкен тобы кірді (Қазақстан монументтік өнері, 1989:5-6). Бұл жылдары Қазақстан суретшілер Одағында мүсін, өнертану, театр, плакат, живопись, қолданбалы өнер, монументтік өнер, жас суретшілер секциясы және қазақ көркем өнерін насихаттау комиссиялары жұмыс істеді.

1968 жылы 24 қаңтарда өткен суретшілердің VIII-съезіне республика суретшілері үлкен

дайындықпен келді. Бұл кезде Одақ мүшелерінің саны мейлінше қомақты болып, шығармашылық секциялар мен комиссиялардың саны 10-ға жетті. Қазақтың ұлттық кәсіпқой суретшілерінің қалыптасуы біржолата аяқталды. Съезд делегаттары қазақтың қолданбалы өнеріне, қазақ көрме өнерін насихаттау ісіне айрықша көңіл бөлді. Осы орайда Қазақстан суретшілерінің баспа органының жоқтығы, сурет галереяларының сын көтермейтін жағдайы, жоғары арнайы оқу орнын құрудың қажеттігі туралы ойлар көкейтесті шығып жатты. Съезд жұмысына қатысқан Мәдениет министрі И. Омаров: «Одақ басқармасының үлкен кінәсі, мен тіпті айтар едім, қателігі бұл – қолданбалы өнердің ұмытылуы» (ҚР ОМА, 900:51) деді.

1968-1970 жылдары Қазақстан суретшілері Кеңес қарулы күштерінің 50 жылдығына, В.И. Лениннің туғанына 100 толуына орай республиканың жер жерлерінде сурет көрмелерін ұйымдастырды. Бұл жылдары көрнекті қазақ суретшісі Ә. Қастеев өзінің атақты «Түрксіб» (1969), «Аманкелді сарбаздары» (1970) атты туындыларын өмірге әкелді. Ал, мүсінші Х. Наурызбаевтың «Ш. Уәлихановтың ескеркіші» (1969) – монументтік өнердің жетістігі болды.

Қорытынды. Сонымен, 1946-1970 жылдары Қазақстан суретшілер Одағы кеңестік тоталитарлық шеңберде жұмыс істегендігіне қарамастан мәдениеттің, көркем өнердің дамуына өзіндік үлес қосты. Республикада бейнелеу өнерінің туындыларын халықтың тұтынуы үшін көптеген сурет көрмелері ұйымдастырылды. Әсіресе, кеңестік мерекелер мен мүшел тойларда сурет көрмелерін ұйымдастыру дәстүрге енді. Мұның барлығы Қазақстан суретшілері Одағының игі жұмыстарының тізбегін құрар еді. Алайда, көркем сурет туындыларының эмоционалдық ықпалын төмендеткен мазмұндарының бірыңғайлығы, идеяларының ортақтығы, идеологиялық сарыны және тағы басқалары болды. Бұл тенденция саясаттан алыс сәулет өнерінен де байқалды. Кеңестік Қазақстанда кәсіби сәулетшілердің талантты шоғыры қалыптасты. Бірақ кеңестіккезінде сәулетшілердің жобаларының талаптарын қатаң сақтау мүмкін болмады. Бұл салынған үйлердің көркемдік функцияларының сақталмай, техникалық компоненттерге пәрмен беруден көрінді. Шын мәнісінде кеңестік Қазақстанның ғимараттар мен үйлер салу практикасында «сәулеттік бақылау» орнату барынша күрделендірілді.

Әдебиеттер тізімі

- Градостроительство Казахстана. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 180 с.
 Искусство народов СССР. Ленинград: Аврора, 1977. 422 с.
 История Казахстана. Очерк. Алматы: Дәуір, 1993. 416 с.
 Курбатов В.В. Советская архитектура. Москва: Просвещение, 1988. 280 с.
 Корбюзье Л. Архитектура XX века. Москва: Прогресс, 1977. 307 с.
 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚРОМА). 1773-қ., 1-т., 34-іс, 14, 20-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 50-іс, 5-6-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 62-іс, 7-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 82-іс, 29-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 94-іс, 17-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 104-іс, 44-46-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 149-іс, 22-23-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 210-іс, 19-п.
 ҚРОМА. 1773-қ., 1-т., 257-іс, 38-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 362-іс, 10-11-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 460-іс, 21-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 514-іс, 49-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 701-іс, 26-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 816-іс, 164-п.
 ҚРОМА. 1736-қ., 1-т., 900-іс, 51-п.
 Қазақ ССР-і тарихы. 5 том. Алматы: Ғылым, 1984. 728 б.
 Қазақстан монументтік өнері. Алматы: Өнер, 1989. 208 б.
 Осипов Д. М. О партийности Советской живописи. Москва: Советский художник, 1960. 130 с.
 Телжанов Қ. Өмір жолында. На жизненном пути. On Life Journey. Алматы: Асыл сөз, 2014. 296 б.
 Труспекова Х. Жаңа заман сәулеті. Алматы: Аспантау, 2018. 200 б.

References

- Gradostroitel'stvo Kazahstana [Urban planning of Kazakhstan]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1973. 180 s. [In Russian].
 Iskusstvo narodov SSSR [Art of the peoples of the USSR]. Leningrad: Avrora, 1977. 422 s. [In Russian].
 Istorija Kazahstana [History of Kazakhstan]. Oчерk. Almaty: Dәuir, 1993. 416 s. [In Russian].
 Kurbatov V.V. Sovetskaja arhitektura [Soviet architecture.]. Moskva: Prosveshhenie, 1988. 280 s. [In Russian].
 Korbjuz'e L. Arhitektura XX veka [20th century architecture]. Moskva: Progress, 1977. 307 s. [In Russian].

- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). 1773-q., 1-t., 34-is, 14, 20-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 50-is, 5-6-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 62-is, 7-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 82-is, 29-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 94-is, 17-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 104-is, 44-46-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 149-is, 22-23-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 210-is, 19-p.
CSA RK. 1773-q., 1-t., 257-is, 38-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 362-is, 10-11-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 460-is, 21-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 514-is, 49-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 701-is, 26-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 816-is, 164-p.
CSA RK. 1776-q., 1-t., 900-is, 51-p.
Kazak SSR-i tarihiy. [History of the Kazakh SSR].5 tom. Almaty: Gylym, 1984. 728 b. [In Kazakh].
Kazakstan monumenttik oneri. [Monumental art of Kazakhstan].Almaty: Òner, 1989. 208 b. [In Kazakh].
Osipov D.M. O partijnosti Sovetskoy zhivopisi. [On the partianship of Soviet painting]. Moskva: Sovetskij hudozhnik, 1960. 130 s. [In Russian].
Telzhanov K. Omir zholynda. Na zhiznennom puti. On Life Journey. Almaty: Asyl soz, 2014. 296 b. [Written in three languages: Kazakh, Russian, and English].
Truspekova H. Zhana zaman sauleti. Almaty: Aspantau, 2018. 200 b. [In Kazakh].

FTAMP 03.20.00

DOI 10.51943/1814-6961_2022_1_160

М. ШОҚАЙ - МҰСЫЛМАН ЭМИГРАНТТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ

Ә.Қ. Бәкір^{1*}, С.Т. Тайман¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті. Қазақстан, Қызылорда

*Автор-корреспондент

E-mail: abdizhalel_bakir@mail.ru (Бәкір), st-1968@mail.ru (Тайман)

Түйіндеме. Түркістанұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы 20-жылдан астамын Еуропаның ортасында, Францияда аса күрделі эмиграциялық жағдайда өткізді. Жарқын саясаткер, жалынды публицист және тамаша шешен Стамбул, Париж, Берлин және Лондон т.б қалаларда тиісті мінбелерде жасаған баяндамаларымен, өзінің түрлі тілдердегі басылымдарында Кеңес Одағындағы большевиктік ұлттық саясатты әшкереледі. Сондай-ақ алдымен 1924 жылы құрылған «Түркістан Ұлттық Бірлігі» Орталық комитетінің мүшесі, кейін жетекшісі ретінде Мұстафа Шоқай ұйымның Түркістан халықтарының тұтастығын сақтаумен, олардың бір орталыққа бағынған ынтымақтастығын нығайта түсумен байланысты ең маңызды міндеттерін нақты тұжырымдай білді. Түркістанның жауларытым күшті екеніне, сол себепті олардың отарлық саясатымен тиімді күресу үшін ұлттық ұйымдардың бір-біріне тілектес болуына, ынтымақтас және тиімді қарым-қатынас жасау мәселелеріне ерекше назар аударды. Ол эмиграциядағы азаттық қозғалыстың стратегиясы мен тактикасын қалыптастырды, қазақ тарихындағы ұлттық күрестің жаңа түрін бастан кешірді. Осылай Мұстафа Шоқай Еуропада мұсылман эмигранттарының сөзсіз көшбасшысы бола алды.

Кілт сөздер: азаттық, эмиграция, көшбасшы, демократия, тәуелсіздік, большевиктік саясат. ұлттық ынтымақ, стратегия мен тактика, тәуелсіздік.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР09259892 «Мұстафа Шоқай мұрасындағы қолжазбалардың тарихи-деректік құндылығы» атты жоба аясында дайындалды

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Әбсадық А.А., Қабылдинов З.Е., Арықбаева Ж.

А. ВАСИЛЬЕВТИҢ «ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК РУССКОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ТУРГАЙСКОЙ ОБЛАСТИ» АТТЫ ЕҢБЕГІНІҢ ТАРИХИ ДЕРЕКТІК
ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ (Очерктің II және III бөлімдері бойынша).....5

Абдиров М.Ж.

МУХАММЕД-ХАНАФИЯ (ЧОКАН) ЧИНГИСОВИЧ ВАЛИХАНОВ
ОБ ЭТИМОНЕ «КАЗАК», ЭТНОНИМЕ «КАЗАХ» И ЭТНОГЕНЕЗЕ
КАЗАХСКОГО НАРОДА (статья первая).....15

Хамраев А.Т.

«КИССАС УЛ АНБИЁ» НАСИРЕДДИНА БУРХАНИДДИНА РАБГУЗИ
В КОНТЕКСТЕ ОБЪЯВЛЕНИЯ ИСЛАМА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
РЕЛИГИЕЙ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ.....24

Ермуханова Х.К., Бексейтова А.Т.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚОҒАМ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ТАРИХНАМАЛЫҚ ШОЛУ.....31

Мейрамбеков А.Қ., Закарья Р.

XX ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI ғ. БАСЫНДАҒЫ НЕМІС
ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІ.....41

**ОРТА ҒАСЫРЛАР ТАРИХЫ
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ
MEDIEVAL HISTORY**

Коргабаева Г.К., Авалиев А.А.

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПЕРЕПИСКА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА
С СОСЕДНИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (XVIII в.).....50

Темиргалиев Р.Д.

О ПОДСУДНОСТИ ЧИНГИЗИДОВ ТРАДИЦИОННОМУ СУДУ БИБЕВ.....61

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Динашева Л., Сандыбаева А.

ЛЕЧЕБНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА И ОКАЗАНИЕ
МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....69

Зинуров Р.Н.

АБУЛХАИР ХАН – БАШКИРСКИЙ СЛЕД. (СОБЫТИЯ И ФАКТЫ).....77

Мұхатова О.Х.

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ПРАВОСЛАВИЕЛІК МИССИОНЕРЛЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ.....89

Абдулина А.Т.

К ИСТОРИОГРАФИИ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОСЛАВНОГО
МИССИОНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....101

Қуанбай О.Б.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ САРЖАНА КАСЫМУЛЫ В НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ВОССТАНИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА В 1825–1836 ГГ.....109

**КЕҢЕС ДӘУІРІ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА
SOVIET PERIOD HISTORY**

Капаева А.Т., Касымова Д.Б. ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВ В СОВЕТСКОМ КАЗАХСТАНЕ: СТИЛЬ ЖУМАБАЯ ШАЯХМЕТОВА.....	120
Ахмет А.Қ. УНИВЕРСИТЕТ ТАРИХЫ: ТАСАДА ҚАЛҒАН ДЕРЕКТЕР.....	130
Мырзатаева З., Алипова Д., Жұмабаева К., Сапанов С.Ж., Уалтаева А.С. АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ 1920-1930 ЖЖ. ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ МҮНАЙ ӨНДІРІСІНІҢ ОРНЫ.....	139
Сәтбай Т.Я., Жолдасұлы Т., Ахметбек Б.М. СӘУЛЕТШІЛЕР МЕН СУРЕТШІЛЕР ОДАҒЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ (1946-1970 жж.).....	149
Бәкір Ә.Қ., Тайман С.Т. М. ШОҚАЙ - МҮСЫЛМАН ЭМИГРАНТТАРЫНЫҢ КӨШБАСШЫСЫ.....	160
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К., Бимолданова А.А. ОПИУМ ДЛЯ НАРОДА: АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ КАЗАХСТАНЦЕВ ПЕРИОДА «РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА».....	170

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Тоқтабай А.У. ТӘЖІКСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ МЕН ТАРИХИ ОРЫНДАРЫ (ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	181
Орынбаева Г.У. КАЗАХСКИЙ АУЛ И СОВЕТСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ: ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА В ПРЕДДВЕРИИ ГИБЕЛИ.....	191
Жомарт Ж. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ҚОҢЫРАТ ТАЙПАСЫНЫҢ КӨНЕ ТАРИХЫ.....	200
Жетібаев К.М., Сиздиқов Б.С., Арынов Қ.С., Бахтыбаев М.М. СЫҒАНАҚ ҚАЛАШЫҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	209
Abdigaliyeva D., Zhumabayev B., Isabayeva B. THE ROLE OF SACRED SITES IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC TOURISM IN KAZAKHSTAN.....	219
Дуванбеков Р.С. О ПРОБЛЕМАХ ХРОНОЛОГИИ КАМЕННОЙ ИНДУСТРИИ ПАЛЕОЛИТА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА В ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ.....	226

**Рецензия
Сын-пікір
Review**

Балтабаева К.Н. РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	236
---	-----

Басуға 29.03. 2022 қол қойылды
Шартты баспа табағы – 12,5
Офсеттік басылым
Таралымы 150 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды